

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АДМІНІСТРАТИВНОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО
ПРАВА ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**УЧАСНИКИ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У
ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка IV курсу 13-421 групи
Спеціальності: 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»

Мельникова Вероніка Сергіївна

Керівники: старший викладач Парасочкіна К.В.

к.ю.н., доцент Циганок С.В.

Рецензент: к.ю.н., доцент Гавловська А.О.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретична характеристика учасників позовного провадження у господарському судочинстві	7
1.1. Поняття, зміст учасників позовного провадження у господарському судочинстві.....	7
1.2. Питання класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві.....	13
РОЗДІЛ 2. Особливості встановлення процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві	19
2.1. Процесуальний статус учасників позовного провадження: умови, гарантії реалізації прав та обов'язків.....	19
2.2. Регламентація процесуального статусу учасників позовного провадження з урахуванням основних засад.....	28
РОЗДІЛ 3. Проблеми встановлення процесуального статусу окремих учасників позовного провадження у господарському судочинстві під час реалізації основних прав та обов'язків	34
3.1. Роль та значення судді як обов'язкового учасника позовного провадження.....	34
3.2. Проблемні аспекти процесуального статусу прокурора як самостійного учасника позовного провадження.....	40
3.3. Особливості процесуального статусу експерта з питань права як новели Господарського процесуального кодексу України.....	45
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Серед інститутів господарського процесуального права України, зокрема, привертає увагу інститут сторін як учасників позовного провадження.

Учасники позовного провадження є особливою категорією осіб, оскільки їх процесуальний статус зумовлюється як специфікою відповідного виду господарського судочинства (позовного провадження), так і специфікою юридичної природи осіб, які беруть участь у відповідних господарських справах. Адже усі такі особи мають права або зобов'язані здійснювати у суді певні процесуальні дії, спрямовані на виникнення, розвиток і припинення господарського судочинства. Крім того, особи, які беруть участь у справах позовного провадження, наділені юридичною заінтересованістю, яка зовні виявляється у прагненні цих осіб за результатами розгляду справи отримати позитивне судове рішення.

Однак, як показує практика, незважаючи на появу оновленої редакції Господарського процесуального кодексу України, існують значні прогалини та недоліки щодо реалізації законодавчих положень про статус сторін, третіх осіб та їх представників, нового інституту свідків та експерта з питань права. Серед іншого, невирішеними є питання віднесення судді до учасників судового процесу, закріплення переліку загальних процесуальних прав та обов'язків інших учасників позовного провадження, приведення системи прав та обов'язків третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Питання процесуального статусу сторін в господарському судочинстві України потребують ґрунтовних наукових досліджень. Значний внесок у наукову розробку актуальних питань, які стосуються процесуального статусу учасників процесу за різними галузями процесуального права зробили: Н.О. Артеб'якіна, С.В. Боднар,

В.Е. Беляневич, О.А. Беляневич, В.І. Бичкова, І.А. Балюк, М.І. Бажанов, С.В. Васильєв, Г.М. Вулах, Ю.М. Грошовий, В.М. Дем'як, Я.Я. Мельник, О.Б. Муравін, Л.М. Ніколенко, Д.М. Притика, С.В. Степанов, М.І. Тітов, О.І. Харитонова, М.Й. Штефан, В.С. Щербина та інші.

Таким чином, в умовах сучасного реформування господарського судочинства вказані питання потребують додаткової уваги. Вищевикладене обумовило вибір теми кваліфікаційної роботи та вказує на її актуальність і перспективність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційна робота ґрунтується на положеннях Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV, Указу Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 року № 5/2015, Указу Президента України «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» від 8 листопада 2019 року № 837, Указу Президента України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року № 228-IV.

Кваліфікаційна робота виконана згідно напрямів наукових досліджень кафедри: «Адміністративно-правове регулювання суспільних відносин у соціально-економічній, адміністративно-політичній сферах та правоохоронній діяльності» (номер державної реєстрації 0117U001733).

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити зміст та з врахуванням проблемних питань встановити процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві України.

Відповідно до поставленої мети необхідним є вирішення таких **завдань:**

- розглянути поняття та визначити зміст учасників позовного провадження у господарському судочинстві;
- дослідити питання класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві;
- проаналізувати умови та гарантії реалізації прав та обов'язків щодо процесуального статусу учасників позовного провадження;
- висвітлити регламентацію процесуального статусу учасників позовного провадження з урахуванням основних засад;
- визначити роль та значення судді як обов'язкового учасника позовного провадження;
- охарактеризувати проблемні аспекти процесуального статусу прокурора як самостійного учасника позовного провадження;
- встановити особливості процесуального статусу експерта з питань права як новели Господарського процесуального кодексу України.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням і припиненням процесуального статусу учасниками позовного провадження у господарському судочинстві України.

Предмет дослідження – наукові напрацювання та правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, з урахуванням об'єкта та предмета дослідження, у роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи. Діалектичний метод використовувався для того, щоб надати теоретичну характеристику стосовно учасників позовного провадження у господарському судочинстві. За допомогою формально-юридичного було розглянуто

особливості встановлення процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві. Правовий метод дозволив визначити проблемні питання учасників позовного провадження у господарському судочинстві та запропонувати шляхи їх вирішення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в роботі сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації, які можуть бути використані в подальшому дослідженні даної теми, практичній діяльності, а окремі положення та висновки роботи – в процесі підготовки і проведення практичних занять з курсу «Господарсько-процесуальне право», «Господарський процес».

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дослідження було представлено у тезах доповіді на п'ятій Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Реформування правової системи України під впливом євроінтеграційних процесів» (м. Херсон, 20 березня 2020 року).

Публікації. Теоретичні положення та висновки кваліфікаційної роботи знайшли відображення в публікації:

Мельникова В.С. Експерт з питань права: проблеми процесуального статусу в господарському судочинстві: *Матеріали п'ятої Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (м. Херсон, 20 березня 2020 року). [Електронний ресурс]. URL: http://www.kspu.edu/About/Faculty/Faculty_of_Law.aspx (дата звернення: 23.04.2020).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У

ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Поняття, зміст учасників позовного провадження у господарському судочинстві

Після здійснення судової реформи в Україні, наслідком якої стала поява нової редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), відбулося досить багато змін в процесуальному законодавстві, в тому числі і безліч проблемних питань, зокрема, це стосується й інституту сторін як учасників позовного провадження. У зв'язку з чим, пропонується розпочати дослідження з визначення основних понять та здійснити аналіз змісту на теоретичному рівні.

Чинне господарське процесуальне законодавства не надає визначення ні учаснику процесу взагалі, ні учаснику позовного провадження, зокрема. Без визначення процесуального положення учасників в господарському процесі ми не зможемо в наступних розділах визначити їх процесуальні права та обов'язки.

Враховуючи зазначене, необхідно проаналізувати наукові точки зору з цього питання. Наприклад В.М. Дем'як наголошує: «учасниками господарського процесу мають визнаватися тільки ті суб'єкти, які мають відповідний диференційований процесуальний статус» [1, с. 16]. Розглядаючи правовий статус учасника господарського процесу, В.М. Дем'як зазначає: «під ним необхідно розуміти суб'єктів господарського процесу, які мають процесуальну право- і дієздатність та наділені диференційованою сукупністю прав та обов'язків залежно від їх правового зв'язку та інтересу до справи, яка розглядається господарським судом» [1, с. 16]. В свою чергу, І.А. Балюк зазначає:

«учасники господарського процесу – це суб'єкти, дії яких спрямовані та сприяють правильному і швидкому розгляду справи, захисту прав і охоронюваних законом інтересів господарюючих суб'єктів» [2, с. 44]. Проте таке трактування не здійснює врахування процесуальних прав та обов'язків, якими наділяється такий суб'єкт. Також рішення суду, яке виноситься, не завжди захищає господарюючих суб'єктів.

Продовжуючи, виокремимо думку А.В. Смітюха, який вважає: «учасник господарського процесу – це особа, яку процесуальне законодавство наділяє процесуальними правами та обов'язками і яка вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду господарської справи та розв'язання спору» [3, с. 70].

Розширюючи це поняття, В.Е. Беляневич: «визначає учасників судового процесу як учасників господарських процесуальних правовідносин, що виникають у процесі розгляду справи господарським судом, юридичну чи фізичну особу, яка наділена законом певними процесуальними правами та на яку покладено певні процесуальні обов'язки, бере участь у судочинстві з метою захисту своїх порушених прав чи законних інтересів або сприяння суду у всебічному повному та об'єктивному розгляді справи та вирішення спору» [4, с. 327].

Існують науковці, які розглядають та надають визначення учасників господарського процесу залежно від форми провадження. Так, Т.В. Степанова: «пропонує розуміти поняття процесуальний статус учасника позовного провадження у господарському судочинстві шляхом його визначення як системи соціально припустимих, встановлених господарським процесуальним законодавством і гарантованих державою прав та обов'язків особи як суб'єкта господарських процесуальних правовідносин» [5, с. 4].

Слід виділити і думку адміністративіста О.В. Крикуна, який зазначає: «учасниками проваджень у справах про адміністративні правопорушення є такі суб'єкти, які у встановленому законом порядку і

формі здійснюють відповідні процесуальні функції у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, зміст яких залежить від виконуваних ними завдань у зазначеному провадженні» [6, с. 13]. С.С. Бичкова: «учасника позовного провадження розглядає як особу, яка бере участь у справах позовного провадження та визначає її як наділену самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, яка, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняє у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їй права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб» [7, с. 5].

Процесуаліст О.М. Чапля: «пропонує закріпити у Господарському процесуальному кодексі України учасника процесу як фізичну або юридичну особу, яка наділена чинним процесуальним законом певними правами та обов'язками і вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду та вирішення справи» [8, с. 133]. Відповідно до ст. 41 чинного ГПК України встановлюється лише перелік учасників справи [9].

Також О.М. Чапля пропонує наступні ознаки учасників господарського процесу, серед яких:

1) «за правилами господарського процесу, учасником може бути тільки юридична особа або фізична особа, яка в свою чергу зареєстрована як суб'єкт господарювання (як виняток позивачем у господарській справі може бути фізична особа без реєстрації як суб'єкт господарювання);

2) «вступає в процесуальні правовідносини у зв'язку з подією правопорушення;

3) вступає в правовідносини для того, щоб захищати свої права та законні інтереси» [8, с. 135].

Проаналізувавши та врахувавши з одного боку, цікаві та актуальні позиції серед вчених, з іншого, неоднозначні трактування даного питання, можемо зазначити, що учасниками позовного провадження у господарському судочинстві можна вважати осіб (суддю або колегію суддів господарського суду), які уповноважені у встановленому законом порядку здійснювати розгляд господарського спору та осіб, що можуть брати участь або бути залученими до участі у господарській справі, наділяються у встановленому законом порядку процесуальними правами й обов'язками та уповноважені надавати інформацію, яка необхідна для розгляду конкретної господарської справи.

Розглядаючи зміст, звернемо увагу на досить спірне та неоднозначне питання, яке стосується того, яким вважається момент, коли особа повинна бути визнана учасником позовного провадження? На нашу думку, цей момент характеризується в отриманні від господарського суду позову. Обґрунтовуючи дану позицію, відзначимо, що моментом, коли копія позовної заяви направляється відповідачу у справі та сплати судового збору не може бути ключовим моментом як визнання вказаної особи учасником господарського судочинства, бо якщо навіть вказані вище дії будуть виконанні, однак, якщо відсутнє направлення позову та додатків до нього в господарський суд, позовне провадження по справі апріорі не може бути порушено та вказаний учасник не буде отримувати відповідних прав та не набуватиме обов'язків, встановлених чинним господарським процесуальним законодавством України.

Більш того, момент, який полягає в надсиланні позову до господарського суду в аспекті строку, не встановлюється як процесуальна дія, бо він ніяк не впливає на обчислення строків щодо розгляду судом господарської справи, так і не визначає конкретні обов'язки строкового характеру у будь-кого з учасників позовного провадження.

Коли здійснюється обрання варіанту між моментом отримання від господарського суду позову та моментом порушення позовного провадження у справі, доцільнішим, на нашу думку є перший варіант, бо отримуючи від господарського суду позовну заяву, після чого подаючи її на реєстрацію в єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, так чи інакше необхідно виконати дії в певній послідовності та винести після цього акт. Тобто, для того, щоб було зрозуміліше, суддя виносить ухвалу з моменту отримання позовної заяви щодо порушення позовного провадження, відмову або повернення позову без розгляду. Водночас, учасники позовного провадження на протязі зазначеного періоду до моменту винесення такої ухвали мають право виконати певний порядок дій в ролі учасників судочинства, які впливатимуть, в тому числі і на рішення суду про порушення справи. Зокрема, відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 174 ГПК України: «суддя повертає позовну заяву і додані до неї документи без розгляду, якщо до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви» [9]. Тобто позивач, до того як справа була порушена, вже набуває права та обов'язки і як наслідок, вважається учасником судочинства та має право впливати на процес, в тому числі і на рішення, яке виносить суддя під час здійснення порушення провадження у господарській справі. Однак відмітимо, що спір врегулюється, враховуючу підставу, коли в господарському судочинстві, на відміну від інших процесів, які багато в чому схожі, позивач не додає до позову копії позовної заяви за кількістю учасників, а сам особисто надсилає копії відповідачу (співвідповідачам) у справі до подання позову до суду і вони отримують змогу виконати вимоги позивача до порушення провадження та врегулювати спір.

Завершаючим моментом необхідно врахувати той факт, що інститут учасників позовного провадження має відношення до

міжгалузевих правових інститутів, адже він регламентується як нормами Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), так Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України), які, як вже було зазначено, багато в чому схожі, в тому числі в регулюванні щодо встановлення процесуального статусу учасників позовного провадження, а саме:

а) ідентичні підстави та порядок щодо відводу суддів;

б) схожий зміст процесуальних прав та обов'язків та відповідальність окремих учасників процесу [10, с. 53] тощо.

Таким чином, чинне господарське процесуальне законодавства не надає визначення учасників позовного провадження. Здійснивши аналіз думок щодо зазначеного питання, можна сформулювати наступне визначення учасників позовного провадження у господарському судочинстві, під якими необхідно розуміти осіб (суддю або колегію суддів господарського суду), які уповноважені у встановленому законом порядку здійснювати розгляд господарського спору та осіб, що можуть брати участь або бути залученими до участі у господарській справі, наділяються у встановленому законом порядку процесуальними правами й обов'язками та уповноважені надавати інформацію, яка необхідна для розгляду конкретної господарської справи.

Також було встановлено, що особа як учасник позовного провадження повинна визнаватися після того, як отримала господарським судом позов.

1.2. Питання класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві

Одним з найважливіших питань організації господарського судочинства є встановлення складу учасників господарського процесу загалом, та учасників позовного провадження, зокрема. Питання визначення видів учасників господарського судочинства є важливим, оскільки прямо впливає як на реалізацію прав та свобод осіб в процесі розгляду судових спорів, так і є основоположним для подальшого розвитку як теорії господарського процесу, так і для удосконалення чинного ГПК України.

Розглядаючи питання учасників позовного провадження у господарському судочинстві, відмітимо, що вчені з врахуванням особливостей виділяють різноманітні підходи до їх класифікації, які базуються на схожих критеріях, на що необхідно звернути свою увагу та розглянути більш детально ті критерії, які найбільш точно розкриватимуть цей підрозділ.

Вчені Р.Є. Гукасян і В.Ф. Тараненко класифікують учасників наступним чином: «сторони, треті особи, прокурор, державні та інші органи, які беруть участь у справі в силу покладених на них обов'язків, заявники та інші зацікавлені особи, що беруть участь у справах про встановлення фактів, які мають юридичне значення, а також учасники у справах про банкрутство» [11, с. 67]. Однак, зазначена класифікація не передбачає представників сторін та третіх осіб, у зв'язку з чим, вона має дискусійний характер.

В свою чергу, Н.О. Артеб'якіна виділяє такі групи осіб, які беруть участь у справах позовного провадження:

- 1) «особи, які мають суб'єктивний інтерес у справі, треба відносити сторін (позивача і відповідача), третіх осіб, заявників та інших зацікавлених осіб у справах окремого провадження, скаржників і

зацікавлених осіб у справах, що виникають із публічних правовідносин та законних представників;

2) особи, які не мають суб'єтивного інтересу у справі, проте вони заінтересовані в господарському судочинстві, до числа яких треба відносити прокурора та осіб, які беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з ціллю надати висновок по справі з підстав, передбачених господарським процесуальним законодавством» [12, с. 9-10].

Схожу класифікацію осіб пропонує С.С. Бичкова, яка: «виділяє їх за змістом юридичної зацікавленості в результаті розгляду та вирішення цивільної справи. До осіб, які мають як матеріально-правову, так і процесуальну зацікавленість в результаті розгляду та вирішення цивільної справи, вчена відносить лише сторін та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги стосовно предмета спору. До другої групи – осіб, які мають виключно процесуальну зацікавленість в результаті розгляду та вирішення цивільної справи – авторка віднесла третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог стосовно предмета спору; органи та осіб, які за законом захищають права, свободи та інтереси інших осіб; представників сторін та третіх осіб» [7, с. 21].

Не можна оминати увагою позицію В.М. Дем'як, яка доповнює зазначений поділ учасників вченими вище за ступенем їх матеріально-правової та процесуальної заінтересованості у розгляді справи на:

1) «участь у справі учасників, які мають процесуальний та матеріальний інтерес (сторони, треті особи);

2) участь у справі учасників з метою захисту прав та інтересів інших осіб (прокурор, уповноважені державні та інші органи);

3) участь у справі учасників, які мають виключно процесуальний інтерес та сприяють розгляду господарської справи (експерти, перекладачі, посадові особи)» [1, с. 5-6].

Слід також виділити позицію Х.О. Цісельської, яка виділяє учасників господарської справи залежно від їх інтересу та поділяє їх на:

а) «учасників господарського процесу, які наділені матеріально-правовим та процесуальним інтересом стосовно розгляду справи (позивач; відповідач; третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору; заявник, який здійснює оскарження рішення третейського суду; особа, що звертається до господарського суду з заявою про видачу виконавчого документа щодо примусового виконання рішення третейського суду; кредитор; боржник; власник майна;

б) учасників господарського процесу, які наділені виключно процесуальним інтересом щодо розгляду справи (третя особа, яка не заявляє самостійних вимог стосовно предмета спору; представник; прокурор; посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій державних та інших органів, які можуть надавати пояснення по суті спору, що розглядається; представник працівників боржника; уповноважена особа акціонерів, учасників товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю; державний орган з питань банкрутства);

в) учасників господарського процесу, у яких немає ніякого інтересу щодо розгляду справи та які сприяють здійсненню судочинства відповідно до покладених на них процесуальних обов'язків (перекладач; експерт; експерт з питань права; спеціаліст)» [13, с. 440-441].

Характерним недоліком для зазначених класифікацій є те, що суд (суддя) як учасник судового процесу – відсутній. Тут цілком логічним буде погодитись з думкою С.Я. Фурси, який зазначає: «штучне відділення суду від учасників процесу, а фактично розмежування одного з обов'язкових суб'єктів цивільних процесуальних відносин від інших учасників не демонструє чітке уявлення щодо суб'єктів, чиї права та обов'язки складають характерний зміст зазначеного правовідношення» [14, с. 117].

Звернувшись до законодавства, то відповідно до розділу IV ГПК України визначено склад учасників справи. Зокрема, ст. 41 ГПК України встановлює «у справах позовного провадження учасниками справи є сторони та треті особи» [9]. Тобто, судді за чинним ГПК України належить лише окрема глава III, яка присвячена реалізації його статусу, а тому він, однозначно виводиться та не має відношення до кола учасників справи. Більш детальну характеристику стосовно судді ми надамо в іншому розділі дослідження.

Продовжуючи розгляд, окрема група дослідників поділяє всіх учасників господарського процесу, враховуючи їх правовий стан та виокремлює наступні групи таких учасників:

1) «Суди (судді), які розглядають господарську справу та виносять відповідне рішення».

2) «Особи, яких закон визначає як учасників господарського процесу, які беруть участь у справі. Серед таких учасників слід вважати сторін (позивача і відповідача), третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги стосовно предмету спору, треті особи, які в свою чергу не заявляють самостійних вимог стосовно предмету спору, прокурор, державні та інші органи, які виступають захисниками чужих інтересів на підставі покладених на них законом функцій».

3) «Особи, які сприяють здійснювати правосуддя та наглядають за нормальним ходом вирішення господарської справи. Тобто, ці особи не є учасниками в господарському процесі, господарське процесуальне законодавство встановлює їх як інших осіб, які беруть участь у справі. Серед таких осіб необхідно виділяти: посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликають для дачі пояснень стосовно питань, які виникають під час розгляду справи, а також судові експерти, перекладачі, представники та інші» [2, с. 45].

Зазначена класифікація, на нашу думку, є досить коректною, оскільки вона розмежовує зазначені групи учасників за їх правовим статусом і можливістю мати вплив на розгляд господарської справи.

В свою чергу, М.О. Абрамов та О.М. Чапля: «поділяють всіх учасників господарського процесу на тих, які є активними та пасивними. Так, активними є ті учасники, з чиеї ініціативи виникає, розвивається і припиняється господарський процес. До них прийнято відносити суддю, сторін, третіх осіб, прокурора, державні і громадські організації, які уповноважені відповідно до закону захищати права та інтересів інших осіб. Серед інших осіб, які лише сприяють встановленню істини по спірному відношенню щодо винесення об'єктивного, законного та справедливого рішення відносять: експертів, аудиторів, перекладачів, посадових осіб та інших працівників підприємств і організацій, які мають відомості по обставинах справи» [15, с. 57]. Дані особи представлені у вигляді пасивних учасників процесу, бо від них не залежить хід судового процесу, однак на практиці бувають випадки, коли завдяки даній категорії осіб приймається обґрунтоване та об'єктивне рішення.

Отже, як ми можемо побачити, питанню класифікації притаманна велика кількість наукових підходів, що надає можливість проводити подальший розгляд та удосконалювати їх.

На підставі вищевикладеного, слід зазначити, що існує досить багато підходів серед вчених-процесуалістів щодо класифікації учасників господарському процесу, в тому числі і позовного провадження, які базуються на схожих критеріях. Враховуючи зазначене, на нашу думку, доцільно буде виділити дві основні класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві:

- 1) За визначенням та фіксацією:

а) учасників, процесуальний статус яких закріплений за ГПК України (суд, сторони, треті особи, представників сторін і третіх осіб, прокурора, експерта);

б) учасників, процесуальний статус яких не закріплений за ГПК України (інші учасники судового процесу, у яких є докази по справі, помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт з питань права, спеціаліст, перекладач).

2) Критерій можливості впливати на хід господарського процесу:

а) самостійних учасників позовного провадження, серед яких необхідно виділяти: суддю, позивача, відповідача, третіх осіб з самостійними вимогами стосовно предмета спору, їх представників і прокурора. Також серед інших учасників можна виділити осіб, які не брали участь у справі, проте господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки;

б) допоміжних учасників позовного провадження, до яких доцільно відносити експерта, перекладача та секретаря судового засідання. Зазначені особи з'являються в процес під час здійснення судового розгляду за клопотанням самостійних учасників, окрім того, їх участь має епізодичний характер.

Загалом, наведені класифікації учасників позовного провадження не є досконалими та потребують відповідних змін, які необхідно закріпити за ГПК України в майбутньому, оскільки проблеми, які пов'язані з правовим становищем окремих учасників, є складними та багатоаспектними.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Процесуальний статус учасників позовного провадження: умови, гарантії реалізації прав та обов'язків

Встановлення процесуального статусу учасників позовного провадження, їхніх прав та обов'язків є досить актуальним питанням, оскільки це прямо впливає на можливість захисту їхніх прав та інтересів у процесі судового розгляду господарських справ.

Перш ніж перейти до розгляду умов та гарантій реалізації прав та обов'язків учасників позовного провадження, визначимо, що собою становить процесуальний статус даної категорії осіб.

Взагалі, термін «процесуальний статус» зазвичай використовується в аспекті поняття «процесуальне положення», тобто коли необхідно визначитися з колом і змістом взаємовідносин конкретного учасника процесу з іншими учасниками процесу. З цього приводу, про рівнозначність за змістом понять «процесуальний статус» і «процесуальне положення», слушною є думка О.І. Литвинчука, який вважає: «враховуючи контекст, можна приймати до уваги те чи інше словосполучення. Загалом, цей дослідник під поняттям процесуального статусу слідчого розуміє систему закріплених відповідно до кримінально-процесуального закону функцій, прав і обов'язків, процесуальних гарантій діяльності та відповідальності слідчого за порушення норм цього закону, що відображає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками кримінального процесу в ході провадження досудового слідства» [16, с. 17].

Виходячи з наведеної позиції, звернемо увагу, що О.І. Литвинчук зводить обсяг прав та обов'язків до визначення місця учасника господарського процесу серед інших учасників [17, с. 124]. Однак, цей момент є досить спірним, оскільки процесуальний статус учасника господарського процесу є стабільним явищем, чим наділяється учасник в процесі розгляду господарської справи і що, ні в якому разі не залежить від правовідносин з іншими учасниками процесу. Але без усіляких сумнівів, усі учасники господарської справи, так чи інакше мають між собою взаємоз'язок для того, щоб разом, прикладаючи спільні зусилля досягти мети під час розгляду господарської справи, а саме: її вирішення та винесення кінцевого судового рішення. Однак, ми не можемо сказати про те, що наявність в учасника господарського процесу прав брати участь у справі, надавати пояснення та докази, брати участь у дослідженні доказів, ознайомлюватись з матеріалами справи, лише встановлює його фактичний стан у відносинах з іншими учасниками процесу, оскільки будь-хто з учасників господарського процесу, так чи інакше зобов'язується дотримуватися вказівок суду, поважно ставитися до інших учасників позовного провадження, але і це не встановлює його фактичний стан у відносинах з іншими учасниками господарського процесу.

Враховуючи зазначене вище, під процесуальним статусом учасника позовного провадження у господарському судочинстві можна вважати комплекс прав та обов'язків особи, яка виступає в ролі суб'єкта процесуальних правовідносин, які встановлені чинним процесуальним законом та гарантуються державою.

Продовжуючи розгляд, зазначимо, що процесуальний статус учасників позовного провадження без умов забезпечення його реалізації вважається дещо «формальним». Серед основних умов можна виділити:

а) об'єктивні – це ті, які мають можливість впливати на ефективну реалізацію процесуального статусу учасника позовного провадження;

б) суб'єктивні – це ті, які під час пасивної реалізації процесуального статусу можуть бути відсутні, проте є необхідними для того, щоб учасник міг активно реалізовувати свій процесуальний статус.

Надамо більш детальну характеристику кожній із зазначених умов.

1. Загальноприйнятою умовою в господарському процесі для всіх осіб, які беруть участь у справі, є наявна процесуальна правоздатність та дієздатність або як досить часто в доктрині права вчені замінюють ці два поняття на процесуальну правосуб'єктність (встановлену законом можливість бути суб'єктом процесуальних правовідносин). Згідно зі ст. 44 ГПК України встановлена процесуальна правоздатність та дієздатність учасників справи [9].

На думку Л.М. Ніколенко: «господарсько-процесуальна правоздатність – це здатність вимагати судового захисту, мати процесуальні права й обов'язки, бути особою, яка бере участь у справі» [17, с. 125].

В свою чергу, господарська процесуальна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати та реалізовувати процесуальні права, та виконувати процесуальні обов'язки, які були покладені на неї законом або господарським судом.

Тобто, позивачу, для того, щоб досягти своєї мети в господарському процесі, необхідно реалізовувати процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, які не тільки передбачені відповідно до ГПК України, але й отримані від господарського суду в процесі розгляду справи, та нести відповідальність у випадку неправомірних дій в процесі розгляду конкретної господарської справи.

Конкретними правами та обов'язками суб'єкти наділяються лише після того, як вступили у процес в якості конкретного учасника (позивача, відповідача, третьої особи тощо). При цьому, наявність

процесуальної право-, дієздатності та правосуб'єктності є умовою для вступу в процес і об'єктивною характеристикою потенційного учасника позовного провадження, якою фізична особа наділяється з моменту народження, а суб'єкт господарювання – з моменту реєстрації в «Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [18, с. 58]. Також будь-який учасник позовного провадження (треті особи, прокурор, експерт, експерт з питань права, перекладач) повинні здійснити підтвердження щодо наявності своєї процесуальної правоздатності.

2. Гарантії реалізації прав учасників позовного провадження займають особливе місце серед об'єктивних умов.

Наукова спільнота зазначене питання трактує по-різному. Так, П.М. Рабінович: «під юридичними гарантіями розуміє принципи та норми, які забезпечують здійснення прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту» [19, с. 249]. Цікавою видається позиція В.М. Чхиквадзе, який поняття юридичних гарантій прав і свобод громадян визначає як: «сукупність спеціальних правових засобів і способів, за допомогою яких реалізуються, охороняються й захищаються права й свободи, запобігають їхнім порушенням, відновлюються порушені права» [20, с. 140].

Таким чином, дослідники схильні в більшій мірі до того, щоб визначати гарантії як правові засоби та способи. Звернімо також увагу на те, що дослідники використовують термін «гарантії» виключно до прав і свобод громадян, що вважається не зовсім коректним. Без сумніву, всі учасники позовного провадження повинні мати процесуальні гарантії для того, щоб реалізовувати власний статус. У разі відсутності гарантій, у якогось учасника позовного провадження з'являється можливість впливати та здійснювати зловживання стосовно іншого учасника, а це, в свою чергу, може призводити до так званого

«перекручування» під час розгляду господарської справи і як наслідок, винесення незаконного судового рішення. Враховуючи зазначене, під процесуальними гарантіями учасників позовного провадження необхідно вважати правові засоби та способи, які передбачені законом та які забезпечують реалізацію, охорону і захист прав учасників процесуальних відносин у господарському судочинстві [18, с. 59].

До основних процесуальних гарантій реалізації, охорони і захисту прав учасників процесуальних відносин у господарському судочинстві необхідно виділяти: порядок реалізації прав громадян на звернення до суду; перелік осіб, які можуть брати участь у господарському судочинстві; прав та обов'язків учасників процесу; порядок реалізації відповідальності до порушників процесу; вимоги про своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне встановлення обставин кожної справи, вирішення справи у відповідності до законодавства тощо. Як бачимо, на законодавчому рівні передбачено різноманітні процесуальні гарантії, які встановлюються як для позовного провадження, так і для окремих його стадій [18, с. 59].

Досить вдалою є позиція А.С. Мордовця, який сприймає правовий статус особи як: «критерій класифікації гарантій прав та свобод громадян, у зв'язку з чим поділяє процесуальні гарантії на загальні та спеціальні. Загальними процесуальними гарантіями прав та свобод громадян він вважає передбачені законодавством правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод усіх громадян України, спеціальними гарантіями – ті, що сприяють охороні та захисту певної категорії осіб» [21, с. 316].

Зазначена класифікація, на нашу думку, може застосовуватися і до учасників позовного провадження, бо всі особи, а не тільки учасники господарського процесу, а навіть ті, які являються потенційними учасниками процесу, що не брали участі у розгляді справи в першій або апеляційній інстанції, якщо господарський суд вирішив питання про їх

права та обов'язки, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь в судових засіданнях, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу. Відповідно до ст. 42 ГПК України: «встановлено перелік прав та обов'язків учасників справи» [9].

Продовжуючи розгляд, слід виділити індивідуальні процесуальні гарантії, які допомагають реалізовувати особливості процесуального положення окремих учасників позовного провадження, таких як: суддя, позивач, відповідач, прокурор, перекладач, експерт та інших учасників. Так, у кожного учасника позовного провадження є свої особливості, які повинні бути підкріплені відповідними гарантіями та не можуть бути надані іншим учасникам такого провадження. Наприклад, тільки експерт в господарському судочинстві може притягуватися до кримінальної відповідальності за відмову від виконання покладених на нього обов'язків відповідно до ст. 385 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [22], та водночас отримує декілька гарантій [18, с. 59]:

1) «право відмовитись від дачі висновку, якщо наданих йому матеріалів недостатньо» [9];

2) «право заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають участь експерта у справі», що встановлено ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [23].

Вищевикладене дає змогу виокремити основні критерії процесуальних гарантій реалізації прав учасників позовного провадження у господарському судочинстві, серед яких:

1) положення особи в контексті її визначеності в господарському процесі виражається в тому, що кожна особа після того, як вступить в процес, має сама визначитись зі своїм положенням стосовно інших учасників позовного провадження, яке в свою чергу, повинне буди

підтверджено у суді. Тільки в такому разі зазначена особа може реалізовувати власні права через встановлені процесуальні гарантії;

2) права та законні інтереси осіб у господарському процесі, в контексті їх забезпечення виражаються в тому, що особа може реалізувати свої процесуальні права лише в межах, що не обмежують законних прав інших осіб у процесі, а господарський суд до винесення остаточного судового акту забор'язаний здійснювати сприяння стосовно вирішення справи на законних та взаємовигідних засадах [18, с. 60].

Отже, перелічені процесуальні гарантії у господарському судочинстві являються ефективним стимулом для винесення об'єктивних та справедливих судових рішень.

3. До суб'єктивних умов учасників позовного провадження прийнято відносити правову культуру та правосвідомість. Акцентуємо на них свою увагу більш пристально для того, щоб з'ясувати їх значення під час реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження.

Поняття «правова культура» з'явилося не так давно, однак не дивлячись на це, багато науковців вже надають свої визначення. Наприклад, В.В. Лемак наголошує: «правова культура за своїм змістом виступає юридичним багатством, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права» [24, с. 84]. На думку В.В. Копейчикова: «правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності» [25, с. 101].

На протигагу правовій культурі існує таке поняття як правовий нігілізм, тобто це коли право як інститут заперечується, в тому числі заперечуються встановлені правила поведінки, які досить вдало можуть регулювати відносини між людьми; зневажливе ставлення до права [26, с. 187].

Що стосується учасників позовного провадження, на нашу думку, правовий нігілізм їм не притаманний, оскільки, з однієї сторони, учасники справи зазвичай являються професіоналами (суд, адвокат, прокурор), під час призначення яких використовується право, як інститут врегулювання конфліктів між учасниками справи. З другої сторони, позивач, відповідач, треті особи звертаються до суду, з метою врегулювати відносини між ними. І навіть якщо існує звернення до суду з ціллю зловживання своїм правом, то в такому разі вони відіграють значну роль права, яка регулює суспільні відносини. В свою чергу суд, судовий експерт, перекладач, посадові особи з'являються в господарському процесі, щоб сприяти здійснювати правосуддя, тобто намагаються вирішувати конфлікт у вигляді спору, який виникає між учасниками позовного провадження. Насамкінець, у разі, якщо зазначені особи і мають зацікавленість в остаточному результаті по справі, вони в тому числі своєю появою в господарському процесі встановлюють важливість права та суду, з метою вирішення господарської справи, що визначає їх як осіб, яким не притаманний правовий нігілізм [27, с. 51].

Ще одним структурним елементом правової культури є правосвідомість, яку розглядають як: «сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, що відображає юридично-значимі явища і обумовлена юридично значимими цінностями, уявленням про належний правопорядок» [28, с. 412].

Трактування правосвідомості учасників позовного провадження гармонізує та здійснюється на загальних принципах правосвідомості та є її підвидом. Правосвідомість учасників господарського процесу необхідно систематизувати за різними критеріями: 1) від ступеня її узагальнення: індивідуальна, групова та колективна; 2) залежно від глибини відображення правової дійсності: повсякденна (емпірична), наукова (теоретична) та професійна правосвідомість [25, с. 91-94].

Коротко розглянемо кожен з видів в аспекті учасників позовного провадження.

Під індивідуальною правосвідомістю розуміється комплекс правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань окремо взятого учасника позовного провадження; під груповою розуміють правову психологію і правову ідеологію формальних і неформальних груп учасників позовного провадження (зокрема, співучасників, а також сторін та третіх осіб без самостійних вимог, які залучаються в процес на їх боці); під колективною, вона ж (суспільна), розуміють загальне відношення до права всіх учасників позовного провадження незалежно від того, яке у них процесуальне положення та яка відображає правові погляди, почуття і настрої суспільства в цілому. Повсякденна правосвідомість властива позивачам, відповідачам, третім особам у справі; наукова (теоретична) – експертам, що здійснюють правову експертизу; професійна правосвідомість властива судді, адвокату, прокурору, експерту з питань права.

В цілому, учасники позовного провадження мають різні рівні процесуальної правосвідомості. Непрофесійні учасники позовного провадження наділені досить незначним обсягом або взагалі не мають рівня процесуальної правосвідомості, тобто вони взагалі можуть не мати уявлення, як себе необхідно вести в залі господарського суду. Саме тому, наприклад суддя, зобов'язаний відповідно до ст. 13 ГПК України: «роз'яснити учасникам процесу їх права та обов'язки» [9].

Наведене вище дає підстави для висновку про те, що під процесуальним статусом учасника позовного провадження у господарському судочинстві можна вважати комплекс прав та обов'язків особи, який виступає в ролі суб'єкта процесуальних правовідносин та які встановлені чинним процесуальним законом і гарантуються державою.

Процесуальний статус учасників позовного провадження без умов забезпечення його реалізації вважається дещо «формальним». Серед основних умов можна виділити:

а) об'єктивні – це ті, які безпосередньо впливають на можливість ефективної реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження (наявність правосуб'єктності та гарантій реалізації прав та обов'язків учасників позовного провадження);

б) суб'єктивні – це ті, які можуть бути відсутніми при пасивній реалізації процесуального статусу, але необхідні для активної реалізації учасником свого процесуального статусу (правова культура та правосвідомість як структурний елемент).

2.2. Регламентация процесуального статусу учасників позовного провадження з урахуванням основних засад

Під час формування конкретного переліку прав та обов'язків учасників позовного провадження, законодавець також враховував їх взаємопов'язаність і взаємообумовленість. У зв'язку з чим, існує необхідність розглянути основні засади, які регламентують процесуальний статус учасників позовного провадження.

До основоположних засад, які здійснюють реалізацію і закріплюють процесуальні права та обов'язки учасників позовного провадження, відносять наступні:

1. Принцип верховенства права – це фундаментальний принцип, який, відповідно до нашої теми встановлює, що система прав та обов'язків не може суперечити загальним засадам права та порушувати суспільний господарський порядок.

2. Принцип автономності процесуальних прав характеризується тим, що права всіх учасників позовного провадження можуть використовуватися на власний розсуд.

Як приклад, виокремимо експерта, який «зобов'язаний надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок» (ч. 3 ст. 69 ГПК України) [9]. Однак у нього є право, якщо він вважає за належне: «відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків» (ч. 8 ст. 69 ГПК України) [9].

3. Принцип оптимальності процесуальних прав та обов'язків говорить нам про те, що права та обов'язки повинні відповідати одне одному в контексті впливу та наслідків.

Так, вчена А.Ф. Пьянкова називає вказане: «балансом інтересів, під яким пропонує розуміти такий стан правовідношення, в якому права і обов'язки сторін співрозмірні і сторони мають рівні можливості для реалізації своїх законних інтересів. Дослідниця також наполягає, що баланс інтересів слід розглядати в різних значеннях: як характеристику правовідносини, як правовий принцип і як мету правового регулювання, а також вказує, що принцип балансу інтересів реалізується в наступному: а) співмірність прав і обов'язків сторін; б) наявність фактичних можливостей для реалізації законних інтересів кожної зі сторін; в) захист слабкої сторони правовідносин» [29, с. 17].

Як недолік зауважимо, що представлена позиція вченої враховує її використання виключно до сторін господарського процесу. На нашу думку, даний принцип необхідно використовувати при встановленні прав та обов'язків до всіх учасників позовного провадження у господарському судочинстві, бо можуть виникати ситуації, коли у одного учасника є тільки права, а у іншого тільки обов'язки, у зв'язку з чим він втрачає можливість впливу на поведінку інших учасників.

4. Принцип синхронності процесуальних прав та обов'язків характеризується тим, що права та обов'язки мають бути як комплексна

система стримувань і противаг між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві.

Тобто, господарське судочинство також є як одне ціле та усі його структурні елементи мають зв'язок один з одним. Також слід зазначити, що законотворча діяльність має здійснювати врахування цієї досить важливої характеристики під час підготовки та розробки нормативно-правових актів.

Як приклад, згадаємо Закон України «Про судовий збір», прийнятий від 08.07.2011 р. № 3674–VI [30], яким: «було суттєво збільшено судові витрати, поширення набирає претензійне (досудове, позасудове) врегулювання господарських спорів» Це більш ніж видається зрозумілим, бо досить великі ставки судового збору не викликають ніякого бажання звертатися до суду більшу частину населення для захисту своїх прав та законних інтересів.

Цей проблемний момент включає декілька сторін медалі. З однієї сторони, поновлюється забутий інститут досудового порядку врегулювання спору, з другої сторони, кількість звернень до господарського суду з метою вирішення справ, яка зменшилася в рази, не спричинено тим, що динаміка порушень у сфері господарювання була знижена. В свою чергу, держава тим самим не виконує свого прямого обов'язку – захисту прав фізичних та юридичних осіб і це досить прикро.

5. Принцип адекватного сприйняття процесуальних прав та обов'язків має місце в тому випадку, коли під час порушення прав одного з учасників позовного провадження у господарському судочинстві необхідно спокійно сприймати та реагувати на таку поведінку [31, с. 220].

Як приклад, зазначимо: коли призначається експертиза, сторони можуть ставити свої питання до експерта і ось тут момент в тому, що таке право може викликати зловживання сторонами своїми правами та

цим самим зтягнути розгляд господарської справи у зв'язку з формулюванням величезної кількості питань, які абсолютно не мають відношення до справи. Як наслідок, господарський суд як ключовий суб'єкт, наділяється відповідним правом здійснювати реагування на такі дії, шляхом формування остаточного переліку запитань до експерта. Більш того, суд може на власний розсуд вирішити за недоцільне проводити експертизу та відмовити у задоволенні клопотання про її призначення.

6. Принцип своєчасного надання процесуальних прав характеризується можливістю реалізовувати свої права на стадії господарського процесу, на якій, в свою чергу, існує необхідність такої реалізації.

Як приклад, відповідно до ч. 3. ст. 38 ГПК України: «відвід може бути заявлений не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження» [9]. Тобто, зазначене положення статті має місце бути, бо, з однієї сторони, для того, щоб запобігти зтягування під час розгляду господарської справи, існує необхідність в обмеженні строків подання такої заяви. Досить правильним є зауваження про те, що у випадку, якщо у сторін є інформація про «інтерес» судді у справі, то вони не повинні очікувати, поки справа буде розглянута в повному обсязі, і тільки перед самим винесенням рішення заявити такий відвід. Однак, з іншої сторони, досить коректним є і те, що у випадку, якщо зазначена інформація стала відома заявникам пізніше, вони не можуть бути позбавлені права заявити відвід негайно після того, як їм стала відома ця інформація. Тобто, на прикладі зазначеної статті чітко проявляється застосування принципу своєчасності.

7. Принцип варіативності процесуальних прав виражається в тому, що господарське процесуальне законодавство під час формулювання системи прав зобов'язане надавати учасникам позовного провадження

свободу вибору, добровільність та різні варіанти моделі поведінки, проте така варіація в деяких випадках може бути обмежена.

Зазначене, на нашу думку є досить правильним, оскільки право учасника позовного провадження при відсутності будь-яких альтернатив «трансформується» в обов'язок. Як приклад, відповідно до ч. 1,2. ст. 55 ГПК України встановлено: «Органи та особи, які відповідно до цього Кодексу звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком... права укладати мирову угоду» [9].

Тобто, прослідковується конкретне посилення на відсутність у прокурора права укладати мирову угоду, яке тим самим обмежує його права, а інші права (знайомитися з матеріалами справи, знімати копії, робити з них витяги, заявляти клопотання, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського суду тощо) він може використовувати на власний розсуд, враховуючи специфіку тієї чи іншої господарської справи.

8. Принцип єдності та диференціації. Відзначимо, що цей принцип використовується в усіх галузях права, що стосується процесуальних прав учасників позовного провадження у господарському судочинстві, він характеризується тим, що господарське процесуальне законодавство під час формулювання системи прав учасників позовного провадження забов'язане встановлювати загальні умови їх реалізації та надати можливість враховувати особливості окремих учасників процесу загалом та господарської справи, зокрема.

Загальні умови під час звернення осіб до господарського суду встановлюють реалізацію принципу єдності правового регулювання.

Однак для того, щоб вирішити конкретну господарську справу, необхідна відповідна доказова база та здійснення конкретних процесуальних дій, що, в свою чергу, виявляє необхідність існування принципу диференціації.

Оскільки судочинство загалом є досить «витонченим» явищем, тому йому і притаманна диференціація. Наприклад, не можна один в один розглянути договірні, корпоративні спори або справи про банкрутство, оскільки абсолютно в кожній справі є свої складності, які в свою чергу формують особливості проваджень.

Вказані принципи та їх зв'язок є досить важливим, бо не тільки диференціація залежить та витікає з принципу єдності законодавчого регулювання. Виходячи із диференціації окремих видів проваджень формуються загальні правила, процедури судочинства, виділяються спільні особливі риси розгляду всіх без виключення господарських справ. З зазначеного трактування встановлюється світогляд щодо підвідомчості окремих категорій справ господарським судам.

Здійснивши аналіз основних засад під час правової регламентації процесуального статусу учасників позовного провадження, як наслідок, можна наголосити на тому, що існує необхідність в реформуванні системи господарського судочинства.

Підсумовуючи, зазначимо, що під час регламентації статусу учасників позовного провадження враховуються основні засади щодо закріплення та реалізації процесуальних прав та обов'язків учасників позовного провадження.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ОКРЕМИХ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ

3.1. Роль та значення судді як обов'язкового учасника позовного провадження

З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [32] було кардинально змінено зазначені кодекси, внесено багато корективів, змін щодо норм та впровадження нових інститутів. Що стосується судді, нагадаємо, що за старою редакцією йому приділялась окрема стаття, яка визначала його статус в ході розгляду господарських справ. Сьогодні ж, відповідно до чинного ГПК України, суддя – це єдиний учасник позовного провадження, статус якого не закріплено в одній статті, а «розкиданий» по різних статтях, що видається досить дивним та незрозумілим з точки зору законодавця.

В цілому, суддя як учасник позовного провадження викликає досить багато сумнівів серед наукової доктрини, а це робить зазначене питання ще більш значимим та потребує детального розгляду.

В першу чергу, необхідно звернутися до думок вчених, які нададуть змогу визначити статус судді. На думку В.М. Дем'як, суддею слід розуміти: «посадову особу судової влади, яка наділена повноваженнями здійснювати правосуддя з господарських відносин» [33, с. 40]. Б.М. Грек та І.Б. Шицький зазначають: «суддя – це головний та обов'язковий учасник господарського процесу. Головними функціями

судді є вирішення справи та керівництво господарським процесом. Права та обов'язки судді не протистоять правам та обов'язкам інших учасників процесу» [34, с. 27]. В свою чергу, А.В. Смітюх наголошує: «суддя є учасником господарського процесу з особливим статусом – це головний учасник, який розв'язує спір, отже, його права і положення є повністю відмінними від прав і положення інших учасників» [35, с. 72]. Є.Б. Абросімова та Л.Д. Владимірова вважають: «судова влада реалізується через особливу процесуальну форму і належить не будь-якій окремій судовій установі, а здійснюється суддями – носіями судової влади» [36, с. 56].

Враховуючи позиції дослідників, беззаперечним є факт того, що суддя є посадовою особою суду, однак, під час розгляду господарської справи суддя господарського суду представлений в ролі незалежного та об'єктивного учасника господарської справи, основоположною задачею якого є винесення справедливого, неупередженого та об'єктивного судового рішення.

Конституція України встановлює: «саме судді, а не суд, при здійсненні правосуддя незалежні і керуються верховенством права» (ст. 129) [37]. Особливий статус суду визначається конституційним положенням, яким закріплено, що цей орган є єдиним, який наділений компетенцією здійснювати правосуддя в Україні. Тому суддя є обов'язковим та незмінним суб'єктом процесуальних правовідносин, що виникають у судочинстві.

Продовжуючи, зазначимо, що на сьогодні, за чинним ГПК України, значення судді визначається в контексті контролю за діяльністю сторін. Тобто, суддя лише здійснює контрольну функцію в процесі розгляду справи, підтримує правомірну поведінку в судовому засіданні, запобігає зловживанням сторонами їх процесуальними правами тощо. Суддя також забезпечує необхідні умови для реалізації процесуальних прав та обов'язків сторонами процесу.

Як нами вже було зазначено вище, суддя є єдиним учасником позовного провадження, статус якого систематизується за різними статтями ГПК України.

Наприклад, на стадії вирішення питання про порушення провадження у справі, на суддю покладається обов'язок: «прийняти позовну заяву та винести ухвалу про відкриття провадження у справі, або, за наявності підстав, встановлених процесуальним законом, – повернути позовну заяву і додані до неї документи без розгляду та залишити заяву без руху» [9]. Що стосується повернення позовної заяви і доданих до неї документів без розгляду та залишення заяви без руху, доцільним буде зазначити, що це зазвичай впливає на затягування розгляду справи та породжує масові пересилки документації позивачу або заявнику і новим направленням зазначеної документації до суду після того, як вони будуть приведені у порядок, відповідно до чинного господарського процесуального законодавства. На нашу думку, для того, щоб досягти «балансу» в зазначеному моменті, необхідно внести зміни до ГПК України та надати право судді господарського суду прийняти таку позовну заяву до провадження і зобов'язати заявника виконати певні дії безпосередньо при підготовці справи до розгляду, що в свою чергу, надасть можливість «ліквідувати» штучне створення паралельних справ.

На стадії вирішення господарського спору у суді першої інстанції (в тому числі тут іде мова і про підготовчі дії суду для проведення судових засідань) суддя виконує обов'язки, які притаманні виключно йому як учаснику господарського процесу. Зокрема, суддя господарського суду зобов'язаний:

– «передавати (надсилати) матеріали справи за встановленою підсудністю;

- дотримуватись Конституції і законів України, забезпечувати повний, всебічний і об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням установлених законом строків, засад і правил судочинства;

- додержуватись службової дисципліни і розпорядку роботи суду (з цього витікає можливість призначення розгляду справи тільки в робочі дні та часи); дотримуватися правил суддівської етики; виявляти повагу до учасників процесу; додержуватися присяги судді;

- не розголошувати дані, що становлять державну, військову, службову, комерційну і банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян й інші відомості, про які вони довідалися при розгляді справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийняте рішення про закриті судові засідання;

- роз'яснювати учасникам процесу їх права та обов'язки і сприяти у здійсненні належних їм прав;

- здійснювати інші повноваження, передбачені ГПК України» [9].

На цій же стадії суддя має право:

- «залучити до участі у справі іншого відповідача, виключити чи замінити неналежного відповідача, здійснити заміну сторони її процесуальним правонаступником;

- викликати представників сторін (якщо сторони знаходяться у тому ж населеному пункті, що й господарський суд) для уточнення обставин справи і з'ясування, які матеріали можуть бути подані додатково;

- призначити експертизу;

- провести огляд і дослідження письмових та речових доказів у місці їх знаходження;

- визнати явку представників сторін у засідання господарського суду обов'язковою;

- здійснювати інші повноваження, передбачені ГПК України» [9].

Продовжуючи, зазначимо, що не можна оминати увагою так званий суддівський «угляд» (розсуд), який є своєрідною особливістю процесуального статусу судді. Охарактеризуємо його більш детально.

Перш за все виділимо декілька наукових позицій. Наприклад, А. Барак визначає: «суддівський угляд як повноваження, які закон надає судді для того, щоб зробити вибір із декількох альтернатив, з яких кожна законна. Суддівський угляд, на думку автора, передбачає свободу вибору з декількох законних альтернатив. Тому у випадку, коли є тільки один законний варіант, угляду немає. У такій ситуації суддя повинен обрати цей варіант, і у нього немає ніякої свободи вибору» [38, с. 13-15]. Л.М. Берг зазначає: «судовий угляд – це елемент правозастосовчої діяльності, що виражається у виборі вмотивованого, законного та обґрунтованого рішення, що здійснюється уповноваженим суб'єктом (суддею) в конкретній юридичній справі у межах, встановлених нормою права» [39, с. 61-62].

На думку Н.А. Гураленко: «суддівський розсуд – це творча, інтелектуальна діяльність судді, у процесі якої остаточно формується його моральна позиція й здійснюється пошук оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи» [40, с. 302]. Ця позиція є однією з найбільш доречних щодо розуміння характеристики суддівського угляду, оскільки під указане трактування підлягають всі дії судді з моменту прийняття рішення про порушення справи до винесення рішення по суті господарської справи.

Отже, суддівський угляд в контексті дослідження, можна розуміти як вибір між альтернативними моделями (варіантами) поведінки, які запропоновані законодавцем. Як приклад, відповідно до ч.2 ст. 234 ГПК України: «в ухвалі господарського суду має бути зазначено суть клопотання», а згідно зі ст. 239 ГПК України: «судове рішення має містити стислий виклад позиції позивача та заперечень відповідача» [9]. В цьому контексті і прослідковується угляд. З однієї сторони, відсутні

процесуальні вимоги стосовно обрання суддею конкретної форми виконання зазначеної вимоги, з іншої – законодавцем надається лише декілька альтернативних варіантів поведінки судді. Тобто інший варіант, окрім тих, які встановлені зазначеною статтею, недопустимий.

Слід також зазначити про те, що досить часто ототожнюють внутрішнє переконання та суддівський угляд, чого робити не можна. Внутрішнє переконання існує за межами права та не залежить від нього. Воно наявне абсолютно у всіх учасників позовного провадження в господарському судочинстві. Наприклад, коли позивач звертається до суду з позовом, він керується підставою внутрішнього переконання і має на це право [41, с. 23]. Суддівський угляд же притаманний виключно судді та існує в межах процесу і виключно в правовому полі.

З урахуванням зазначеного, суддівський угляд необхідно виділяти як один із обов'язків судді господарському суду. Суддівський угляд є особливою складовою процесуального статусу судді, що відрізняє структуру його статусу від структури процесуального статусу всіх інших учасників господарського процесу загалом та учасників позовного провадження, зокрема [41, с. 24-25].

Таким чином, підводячи загальний підсумок дослідження, варто зазначити про те що, роль та значення судді як учасника позовного провадження в основному визначається в контексті контролю за діяльністю сторін. Тобто, суддя лише здійснює контрольну функцію в процесі розгляду справи, підтримує правомірну поведінку в судовому засіданні, запобігає зловживанням сторонами їх процесуальними правами тощо. Суддя також забезпечує необхідні умови для реалізації процесуальних прав та обов'язків сторонами процесу.

Суддя – це єдиний учасник позовного провадження, статус якого не закріплено в одній статті, а «розкиданий» по різних статтях, що видається досить дивним та незрозумілим з точки зору законодавця.

3.2. Проблемні аспекти процесуального статусу прокурора як самостійного учасника позовного провадження

Одним із учасників позовного провадження у господарському судочинстві, який захищає інтереси інших осіб та має особливий процесуальний статус є прокурор.

Важливим нормативно-правовим актом, який становить правову основу є Наказ Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень» від 29.09.2018 р. № 186, який зазначає: «основними завданнями здійснення представництва в суді є захист інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу» [42].

В цьому ж наказі визначено: «основним обов'язком прокурорів є забезпечення повноти та обґрунтованості процесуальних документів, додержання вимог закону щодо форми і змісту, юрисдикції, визначеної компетенції та обмежень. Посилатися на норми матеріального і процесуального права, якими регулюються відповідні правовідносини, правильно обирати спосіб захисту, долучати до позовів (заяв) належні, допустимі та достовірні докази, у тому числі щодо відправлення копії позовної заяви і доданих до них документів іншим учасникам справи, попередній (орієнтовний) розрахунок судових витрат» [42].

Розпочинаючи розгляд проблемних аспектів, відразу виділимо п. 3 ст. 131-1 Конституції України, відповідно до якої: «прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом» [37]. Слід більш детально звернути увагу на трактування «у виключних випадках». Сьогодні

прокурор може представляти інтереси держави в суді «у визначених законом випадках». Тобто, з появою нової редакції ГПК, в більшій частині закріпилось необмежене право на вступ прокурора у справу, що формально не відповідає вимогам п. 3 ст. 131-1 Конституції України. Отже, законодавець так і не врегулював цей момент за чинним ГПК України.

Переходячи до положень ГПК України, зазначимо, що відповідно до ст. 53 ГПК України: «прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, в позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтовує, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі набуває статусу позивача» [9].

Аналіз зазначеної статті також дає підстави для виділення проблемних аспектів. Так, виникають питання стосовно положення щодо набуття прокурором статусу позивача, при зверненні до суду в інтересах держави (в разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, або коли в такого органу відсутні повноваження щодо звернення до суду), оскільки вони переплітаються з висновками, зазначеними Конституційним Судом України в Рішення No 3-рп-99 від 08.04.1999 р. (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) [43]. Зокрема, в п. 5 мотивувальної частини цього рішення наголошується: «державу в суді представляють органи, уповноважені державою здійснювати відповідні функції в спірних відносинах. Такими, відповідно до Конституції України можуть виступати органи державної влади чи органи місцевого самоврядування,

яким законом надано повноваження органу виконавчої влади. При цьому органи, уповноважені державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах, фактично виступають позивачами в справах, порушених за позовною заявою прокурора» [43].

Також набуття прокурором статусу позивача не збігається з загальноприйнятими трактуваннями наукової доктрини, які визначають юридичну зацікавленість прокурора й сторони (позивача або відповідача). Нагадаємо, що в сторін, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, ця зацікавленість має особистий (правовий) характер. В свою чергу, зацікавленість прокурора має лише процесуальний характер і полягає в отриманні позитивного судового рішення для відповідного органу державної влади, чиї інтереси він представляє.

Тобто, прокурор не являється учасником спірних матеріально–правових відносин, які виникають між сторонами і визначають предмет конкретного судового розгляду справи. На відміну від сторони, рішення суду за позовом прокурора поширюється не на нього, а на особу, в інтересах якої була відкрита справа в суді. Саме тому, на нашу думку, прокурора не можна уподібнювати з позивачем.

Продовжуючи, зазначимо, що прокурор є ініціативним учасником позовного провадження і може підтримувати позовні вимоги навіть у випадку відмови від позову особи, в інтересах якої він діє. Так, згідно з ч.5 ст. 55 ГПК України: «відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, від поданого прокурором в інтересах держави позову (заяви), подання ним заяви про залишення позову без розгляду не позбавляє прокурора права підтримувати позов (заяву) і вимагати розгляду справи по суті» [9].

Необхідно також наголосити на досить важливому моменті. Якщо за минулою редакцією ГПК України прокурор мав право захищати інтереси фізичних осіб, то за чинним ГПК України прокурора позбавили

такої можливості. Проте, на нашу думку, це досить необґрунтоване рішення, оскільки господарські суди вирішують справи, які можуть стосуватися прав та законних інтересів неповнолітніх або недієздатних осіб. Зазвичай такі особи не мають можливості захищати себе самостійно, тому для цього і існують (законні представники, органи опіки та піклування, представники та адвокати). Позбавлення прокурора права захищати інтереси фізичних осіб, які позбавлені повної дієздатності, у господарському процесі є не виправданим та створює свої проблеми. Тому, на нашу думку, доречним було б повернути прокурору права представляти в господарському суді інтереси фізичних осіб, які самі не можуть представляти свої інтереси.

Інший проблемний аспект участі прокурора у господарському процесі пов'язаний безпосередньо з представництвом держави. Розглянемо більш детально деякі нюанси. Так, перш за все, необхідно визначитись, чи може держава взагалі бути учасником господарського процесу для того, щоб прокурор представляв її інтереси? Відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII, встановлено: «прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Не допускається здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави в особі державних компаній» [44].

З викладеного положення зазначеної статті, необхідно враховувати в першу чергу те, що органам державної влади та місцевого самоврядування притаманний правовий статус юридичних осіб, а також, враховуючи п. 3 ст. 131-2 Конституції України, яка передбачає: «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді» [37],

є більш ніж зрозумілим, що прокурори мають право представляти в судах виключно державу та не позбавлені права представляти інтереси інших суб'єктів господарювання (наприклад компаній), які частково або повністю належать державі, а також не можуть представляти будь-які державні органи та органи місцевого самоврядування, які по факту являються юридичними особами.

Серед іншого, відповідно до ст. 4 ГПК України: «право на звернення до господарського суду мають юридичні особи та фізичні особи-підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування» [9]. Таким чином, ГПК України не передбачена чітко окреслена участь держави Україна у господарському процесі, враховуючи це, можна зазначити, що якби всупереч Рекомендації 1604 (2003) ПАРЄ «Про роль прокуратури в демократичному суспільстві» [45], яке керується верховенством права, навіть наділивши прокурора функціями з представництва держави, що за визначенням виходять за межі кримінального-процесуального законодавства, то прокурор не міг би брати участь у господарському процесі, представляючи державу, бо сама держава, як ми вже визначились, не може бути стороною в господарському процесі.

Отже, загалом, з викладеного вище можна явно прослідкувати те, що участь прокурора спрямована виключно на захист порушених державних інтересів [46, с. 12].

Таким чином, прокурор як один із учасників позовного провадження у господарському судочинстві має особливий процесуальний статус, який проявляється в тому, що згідно з чинною редакцією ГПК України, він має право представляти інтереси держави, хоча раніше прокурор мав змогу захищати і фізичних осіб, однак на даний час, прокурор цього права позбавлений.

Серед основних проблем слід виділити наступні:

- 1) неврегульованість трактування «у виключних випадках» та «у визначених законом випадках»;
- 2) проблема набуття статусу позивача прокурором;
- 3) позбавлення права захищати фізичних осіб;
- 4) проблемні аспекти щодо представництва прокурором держави.

3.3. Особливості процесуального статусу експерта з питань права як новели Господарського процесуального кодексу України

Однією з новел чинної редакції ГПК України є запровадження нового учасника господарського процесу – експерта з питань права, який на сьогодні в науковій доктрині ще є малодослідженим [47, с. 33]. У зв'язку з чим, зосередимо свою увагу та розглянемо особливості процесуального статусу зазначеного учасника в аспекті нашого дослідження та висвітлимо проблемні питання, які існують.

Згідно зі ст. 70 ГПК України: «як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права» [9]. Розглянемо більш детально основні конструкції.

1. Науковий ступінь передбачає наявність кандидата чи доктора наук, який підтверджується відповідним дипломом.

2. Фахівець у галузі права. Ця конструкція є досить неоднозначною та потребує свого уточнення. Так, під час прийняття судом рішення про допуск експерта з питань права до участі в справі та доручення його висновку до матеріалів справи, необхідно враховувати наступні критерії:

- а) відповідний досвід наукової роботи в галузі права;
- б) наявність наукових публікацій, участь в конференціях, круглих столах тощо;

в) проходження стажування та навчання за кордоном як один з найважливіших критеріїв, який характеризує експерта як справжнього фахівця.

Незважаючи на враховані критерії, проблема зазначеної конструкції полягає в тому, що фахівець у галузі права – це абсолютно оціночне судження. Більш того, на законодавчому рівні така конструкція як «фахівець у галузі права» ніде не закріплюється.

Продовжуючи розгляд, зазначимо, що відповідно до зазначеної статті, рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи, ухвалюється судом. Однак, на практиці можуть виникати ситуації, коли сторони під час подачі позову до суду долучають і висновок експерта з питань права. Тут може виникнути питання, чи рівноцінний правовий характер висновку експерта з питань права, отриманого під час судового розгляду, та висновку, отриманого до подачі позову до суду? Вважаємо, що ні, оскільки, як вже було зазначено вище, долучення його висновку до справи відбувається виключно на підставі ухвали суду. Проте, доцільним було б все ж таки внести зміни до ГПК України та передбачити можливість залучення експерта з питань права до справи за клопотанням учасника справи, а також надати право суду з власної ініціативи залучати експерта з питань права, як це наприклад чітко прослідковується з експертом.

Наступним проблемним та незрозумілим питанням, яке безпосередньо стосується процесуального статусу експерта з питань права є термінологічна неточність. Тобто, у ст. 70 ГПК України застосовується термін «експерт з питань права», а у ст. ст. 108 та 109 ГПК України «експерт у галузі права». Досить вдалою позицією з цього приводу є думка Ю. Рябченко, який наголошує: «попри надання висновку стосовно лише окремих питань, така особа має бути фахівцем саме у галузі права загалом, а не лише з тих питань, щодо яких надається

висновок» [48]. Враховуючи зазначене положення, таку особу варто трактувати саме як «експерт у галузі права», а не «експерт з питань права». Цілком і повністю погоджуємося з зазначеною позицією, оскільки така неточність може порушити правозастосування під час визначення процесуального статусу учасника позовного провадження.

Розглядаючи процесуальний статус експерта з питань права, виділимо основні права та обов'язки, які представлені досить стисло.

Експерт з питань права має право: «знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду; брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції за відсутності заперечень учасників справи» [9].

На нашу думку, до прав можна було б ще віднести і право експерта з питань права відмовитися від надання висновку, якщо у нього немає достатніх знань в окремій галузі права та стоїть питання щодо застосування окремих її норм на практиці. Також доцільним було б додати право ознайомлюватися з матеріалами справи, як у експерта, оскільки на практиці може виникнути ситуація, коли необхідно буде дослідити документи по справі, які стосуються застосування норм іноземного права.

В свою чергу, експерт з питань права забор'язаний: «з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення» [9].

По суті, ГПК України регламентує обов'язки експерта з питань права тільки у разі його виклику до суду та його поведінки. Немає ні слова про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, бо обов'язку давати правдивий висновок у нього немає, що також являється абсурдом та проблемою, яку необхідно вирішити шляхом внесення відповідних змін.

Наступним проблемним питанням є не включення експерта з питань права до кола осіб, яким може бути заявлено відвід та самовідвід у господарському процесі. На нашу думку, процесуальний статус експерта з питань права за своєю природою є наближеним до статусу експерта, тому вбачається за доцільне передбачити можливість відводу та самовідводу не лише експерта, але і експерта з питань права, бо залучення до процесу заінтересованого та упередженого експерта з питань права у будь-якому разі буде негативно впливати на змагальність процесу та рівність сторін.

Враховуючи той факт, що експерт з питань права найчастіше залучається учасником справи, то виникають питання щодо конфліктних ситуацій, коли наприклад висновок експерта суперечить інтересам учасника, що його залучив. На думку В.Е. Беяневича: «експерт не повинен йти на «поводу» у сторони, а повинен залишатись незалежним у своїй думці. Тут раціональним зерном буде знаходження компромісу, коли експерт та сторона до оформлення договірних відносин визначають свої позиції зі спірних питань застосування права, з яких буде проводитись експертиза» [49].

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до ст. 109 ГПК України, яка стосується висновку, можна указати і на те, що висновок експерта у галузі права не є доказом, а має консультативний характер і не є обов'язковим для суду. Це дає змогу зробити висновок про те, що суд цілком може не погодитись з зазначеним висновок та мати власну позицію по справі. Більш того, такий висновок не замінює інших способів доказування під час встановлення обставин справи [50, с. 90].

Останнім проблемним питанням, на який слід звернути увагу є те, що сьогодні в жодному із законодавчих актів не передбачено ніяких методичних стандартів щодо діяльності експертів з питань права. Їх не вносять до жодного реєстру, не атестують, їхня діяльність не

ліцензується, жодних вимог щодо їх працевлаштування чи трудового стажу законодавством не встановлено.

Таким чином, на підставі вищевикладеного, зазначимо, що запровадження експерта з питань права як учасника господарського процесу є досить позитивним нововведенням та вагомим кроком уперед, який сприяє та збільшує довіру суддів до права.

Разом з тим, недостатня регламентація зазначеного інституту, яка міститься в чинному ГПК України, викликає багато практичних проблем. Норми ГПК України у частині встановлення процесуальних прав та обов'язків, порядку дослідження висновку експерта з питань права визначені не чітко та не до кінця врегульовані, у зв'язку з чим, виникає беззаперечна необхідність перегляду та внесення відповідних змін до господарського процесуального законодавства.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичне узагальнення, яке полягає у розгляді змісту та встановленні процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві з врахуванням проблемних питань.

Отримані в процесі дослідження результати свідчать про досягнення мети і виконання поставлених завдань та дають підстави для формулювання висновків, які мають теоретичне значення:

1. Встановлено, що чинне господарське процесуальне законодавства не надає визначення учасників позовного провадження. Здійснивши аналіз думок щодо зазначеного питання, можна сформулювати наступне визначення учасників позовного провадження у господарському судочинстві, під якими необхідно розуміти осіб (суддю або колегію суддів господарського суду), які уповноважені у встановленому законом порядку здійснювати розгляд господарського спору та осіб, що можуть брати участь або бути залученими до участі у господарській справі, наділяються у встановленому законом порядку процесуальними правами й обов'язками та уповноважені надавати інформацію, яка необхідна для розгляду конкретної господарської справи.

Також було визначено, що особа як учасник позовного провадження повинна визнаватися після того, як отримала господарським судом позов.

2. Визначено, що існує досить багато підходів серед вчених-процесуалістів щодо класифікації учасників господарському процесу, в тому числі і позовного провадження, які базуються на схожих критеріях. Враховуючи зазначене, на нашу думку, доцільно буде виділити дві основні класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві:

1) За визначенням та фіксацією:

а) учасників, процесуальний статус яких закріплений за ГПК України (суд, сторони, треті особи, представників сторін і третіх осіб, прокурора, експерта);

б) учасників, процесуальний статус яких не закріплений за ГПК України (інші учасники судового процесу, у яких є докази по справі, помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт з питань права, спеціаліст, перекладач).

2) Критерій можливості впливати на хід господарського процесу:

а) самостійних учасників позовного провадження, серед яких необхідно виділяти: суддю, позивача, відповідача, третіх осіб з самостійними вимогами стосовно предмета спору, їх представників і прокурора. Також серед інших учасників можна виділити осіб, які не брали участь у справі, проте господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки;

б) допоміжних учасників позовного провадження, до яких доцільно відносити експерта, перекладача та секретаря судового засідання. Зазначені особи з'являються в процес під час здійснення судового розгляду за клопотанням самостійних учасників, окрім того, їх участь має епізодичний характер.

Загалом, наведені класифікації учасників позовного провадження не є досконалими та потребують відповідних змін, які необхідно закріпити за ГПК України в майбутньому, оскільки проблеми, які пов'язані з правовим становищем окремих учасників, є складними та багатоаспектними.

3. Визначено, що під процесуальним статусом учасника позовного провадження у господарському судочинстві можна вважати комплекс прав та обов'язків особи, який виступає в ролі суб'єкта процесуальних правовідносин та які встановлені чинним процесуальним законом і гарантуються державою.

Процесуальний статус учасників позовного провадження без умов забезпечення його реалізації вважається дещо «формальним». Серед основних умов можна виділити:

а) об'єктивні – це ті, які безпосередньо впливають на можливість ефективної реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження (наявність правосуб'єктності та гарантій реалізації прав та обов'язків учасників позовного провадження);

б) суб'єктивні – це ті, які можуть бути відсутніми при пасивній реалізації процесуального статусу, але необхідні для активної реалізації учасником свого процесуального статусу (правова культура та правосвідомість як структурний елемент).

4. З'ясовано, що під час регламентації статусу учасників позовного провадження враховуються основні засади щодо закріплення та реалізації процесуальних прав та обов'язків учасників позовного провадження, серед яких є наступні:

- 1) принцип верховенства права;
- 2) принцип автономності процесуальних прав;
- 3) принцип оптимальності процесуальних прав та обов'язків;
- 4) принцип синхронності процесуальних прав та обов'язків;
- 5) принцип адекватного сприйняття процесуальних прав та обов'язків;
- 6) принцип своєчасності надання процесуальних прав;
- 7) принцип варіативності процесуальних прав;
- 8) принцип єдності та диференціації процесуальних прав.

5. Встановлено, що роль та значення судді як учасника позовного провадження в основному визначається в контексті контролю за діяльністю сторін. Тобто, суддя лише здійснює контрольну функцію в процесі розгляду справи, підтримує правомірну поведінку в судовому засіданні, запобігає зловживанням сторонами їх процесуальними

правами тощо. Суддя також забезпечує необхідні умови для реалізації процесуальних прав та обов'язків сторонами процесу.

Суддя – це єдиний учасник позовного провадження, статус якого не закріплено в одній статті, а «розкиданий» по різних статтях, що видається досить дивним та незрозумілим з точки зору законодавця.

6. Аргументовано, що прокурор як один із учасників позовного провадження у господарському судочинстві має особливий процесуальний статус, який проявляється в тому, що згідно з чинною редакцією ГПК України, він має право представляти інтереси держави, хоча раніше прокурор мав змогу захищати і фізичних осіб, однак на даний час прокурор цього права позбавлений.

Серед основних проблем слід виділити наступні:

- 1) неврегульованість трактування «у виключних випадках» та «у визначених законом випадках»;
- 2) проблема набуття статусу позивача прокурором;
- 3) позбавлення права захищати фізичних осіб;
- 4) проблемні аспекти щодо представництва прокурором держави.

7. Обґрунтовано запровадження експерта з питань права як учасника господарського процесу є досить позитивним нововведенням та вагомим кроком уперед, який сприяє та збільшує довіру суддів до права.

Разом з тим, недостатня регламентація зазначеного інституту, яка міститься в чинному ГПК України, викликає багато практичних проблем. Норми ГПК України у частині встановлення процесуальних прав та обов'язків, порядку дослідження висновку експерта з питань права визначені не чітко та не до кінця врегульовані, у зв'язку з чим, виникає беззаперечна необхідність перегляду та внесення відповідних змін до господарського процесуального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2012. 19 с.
2. Балюк І.А. Господарське процесуальне право: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / І.А. Балюк. К.: КНЕУ, 2002. 248 с.
3. Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О.І. Харитонові. К.: Істина, 2009. 360 с.
4. Белянєвич В.Е. Господарський процесуальний кодекс України: (четверте видання, із змінами і допов. Станом на 01.08.2014 р.): наук.-практ. коментар. Юстініан, 2014. 1304 с.
5. Степанова Т.В. Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2018. 18 с.
6. Крикун О.В. Адміністративно-правовий статус учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 20 с.
7. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 36 с.
8. Чапля О.М. Щодо поняття учасників господарського процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 2. С. 132–135.
9. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-ХІІ (останні зміни: 29.12.2019) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
10. Степанова Т.В. Учасники процесу як комплексний інститут процесуального права. *Становлення та розвиток правової держави:*

проблеми теорії та практики: зб. тез доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 11–12 вересня 2015 р.). Миколаїв: НУК, 2015. С. 51–53.

11. Чернадчук В.Д. Основи господарського процесуального права України / В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос. Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. 412 с.

12. Артебякина Н.А. Теоретические и практические проблемы института лиц, участвующих в деле: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15. Саратов, 2010. 22 с.

13. Цісельська Х.О. Законний інтерес як критерій класифікації учасників господарського процесу. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.*; редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. пра, 2012. Вип. 66. С. 434–442.

14. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т. / за заг. ред. С.Я. Фурса. К.: Вид. Фурса С.Я.: КНТ, 2007. Т. 1. 915 с.

15. Абрамов Н.А. Обновленный хозяйственный процесс Украины: учеб. пособ. (курс лекций) / Н.А. Абрамов. Изд. 3-е, обнов. и доп. Х.: Бурун Книга, 2012. 192 с.

16. Литвинчук О.І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2007. 20 с.

17. Ніколенко Л. Суб'єкти процесу доказування в господарських судах України. *Юридичний журнал*. 2003. № 8. С. 124–125.

18. Степанова Т.В. Щодо змісту господарської процесуальної правосуб'єктності. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 3/2(13). С. 57–60.

19. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. К.: Атіка, 2004. 464 с.

20. Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: Ленинские идеи и современность / В.М. Чхиквадзе. М.: Наука, 1978. 304 с.
21. Мордовець А.С. Гарантии прав личности: понятие и классификация / Теория государства и права: курс лекций; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. С. 309–318.
22. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III (останні зміни: 16.01.2020) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25(26). Ст. 131.
23. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII (останні зміни: 01.01.2020) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
24. Лемак В.В. Загальна теорія держави і права / В.В. Лемак. Ужгород: Юрінком, 2003. 218 с.
25. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій [та ін.]; ред. В.В. Копейчиков. К.: Юрінком, 1997. 317 с.
26. Нигилизм правовой / Большая советская энциклопедия: в 30 т.; гл. ред. А.М. Прохоров. 3-изд. М.: Сов. энциклопедия, 1974. Т. 17: Моршин – Никиш. 571 с.
27. Муравін О.Б. Правова культура учасників господарського процесу. *Правова держава*. 2014. №17. С. 50–54.
28. Большой юридический словарь / ред.: А.Я. Сухарев, В.Е. Крутских. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2004. 704 с.
29. Пьянкова А.Ф. Баланс интересов в гражданском праве России и его обеспечение в договорных отношениях: автореф. дис. на соискание учен. Степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Екатеринбург, 2013. 20 с.

30. Про судовий збір: Закон України від 8 липня 2011 року № 3674-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.

31. Вулах Г.М. Правова регламентація суспільних відносин між учасниками господарського процесу. Механізм публічно-правової і приватноправової регламентації суспільних відносин у адміністративно-політичній, соціально-культурній та господарській сферах: кол. моногр. / П.П. Білик, О.І. Миколенко, О.М. Миколенко та ін.; за заг.ред. О.І. Миколенка. Одеса: Фенікс, 2016. С. 193–223.

32. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

33. Дем'як В.М. Учасники господарського судочинства / В.М. Дем'як. Луцьк: ЛІРОЛ Ун-ту «Україна», 2005. 127 с.

34. Грек Б.М. Господарський процес України: навч. посіб. / Б.М. Грек, І.Б. Шицький. К.: Прецедент, 2006. 144 с.

35. Смітюх А.В. Учасники господарського процесу / Господарське процесуальне право: підручник; за ред. О.П. Подцерковного, М.Ю. Картузова. Х.: Одиссей, 2011. С. 70–112.

36. Абросимова Е.Б. Конституционные модели судебной власти. Сравнительное конституционное право / Е.Б. Абросимова, Л.Д. Владимирова. М.: Комплекс-Прогресс, 2001. 184 с.

37. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (останні зміни: 01.01.2020) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

38. Барак А. Судейское усмотрение: пер. с англ. / А. Барак. М.: НОРМА, 1999. 376 с.

39. Берг Л.Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2008. 202 с.

40. Гураленко Н.А. Свобода вибору як атрибутивна ознака суддівського розсуду. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 292–304.

41. Тітов М.І. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві: моногр. / М.І. Тітов, В.Д. Найфлейш. Одеса: Фенікс, 2015. 196 с.

42. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень: Наказ Генеральної прокуратури України від 21 вересня 2018 року № 186 / Генеральна прокуратура України. *Офіційний вісник України*. 2018. № 186.

43. Рішення Конституційного Суду 8 квітня 1999 року. Справа № 1-1/99 у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) / [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99> (дата звернення: 30.03.2020).

44. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (останні зміни: 13.12.2019) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2(3). Ст. 12.

45. PACE Recommendation 1604 (2003) On the Role of the Public Prosecutor's Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law / [Електронний ресурс]. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML-2HTML-en.asp?fileid=17109&lang=en> (дата звернення: 30.03.2020).

46. Мельник Я.Я. Проблеми подання позовних заяв та участі прокурорів у господарському судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 12–15.

47. Кармаза О. Експерт з питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 32–36.

48. Рябченко Ю.Ю. Цивільний процесуальний статус експерта з питань права: питання вдосконалення правового регулювання. Електронний журнал «Правова просвіта». 2017. № 11. URL: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/11_2017/5.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

49. Беяневич В.Е. Експерт в процесі: дружба дружбою, служба службою / Офіційний сайт Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України» / [Електронний ресурс]. URL: http://uba.ua/documents/doc/vadym_belyanevych_urk.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

50. Черноп'ятов С. Деякі проблеми позитивного національного правового регулювання участі експерта з питань права у судових процесах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6(1). С. 88–91.